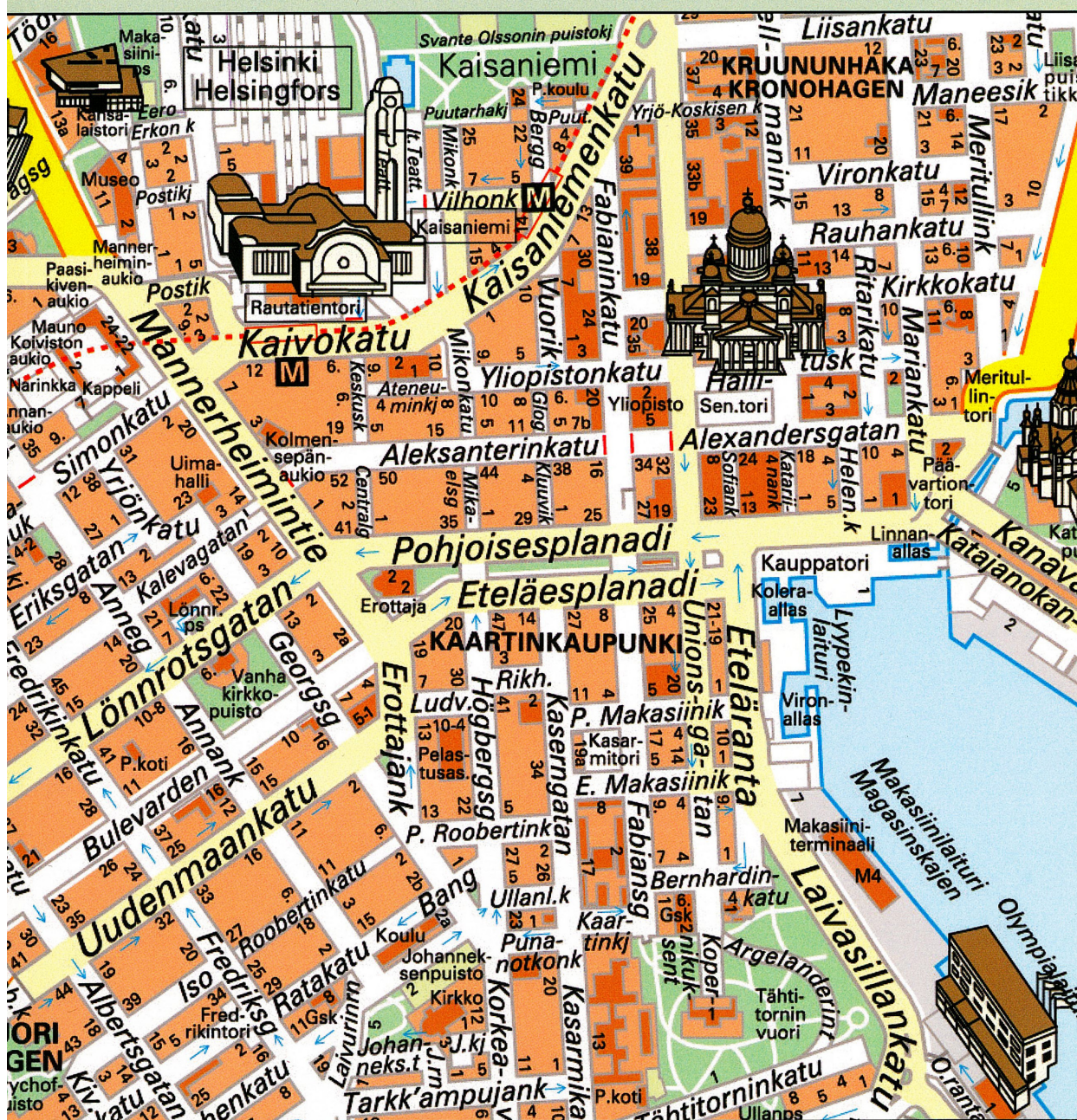

Namn i stadsmiljö

Handlingar från NORNA:s 42 symposium
i Helsingfors den 10–12 november 2011

Redigerade av Leila Mattfolk, Maria Vidberg och Pamela Gustavsson

Ur Namn i stadsmiljö, handlingar från NORNA:s 42 symposium i Helsingfors den 10–12 november 2011, red. av Leila Mattfolk, Maria Vidberg och Pamela Gustavsson, s. 221–236.
(Skrifter 7 och NORNA-rapporter 90.) Helsingfors: Institutet för de inhemska språken.

Från Gustavus Magnus till Ära, Dygd och Godt samvete.
Förändringar inom det svenska fasta försvarets namnskick
vid mitten av 1700-talet

Av Sophie Holm

Artikeln är granskad av utomstående experter

© Författaren

URN:ISBN:978-952-5446-82-1

ISBN 978-952-5446-82-1

ISSN 2323-4113 (Skrifter – Institutet för de inhemska språken)

ISSN 0346-6728 (NORNA-rapporter)

Omslag: Utdrag ur Helsingfors stads guidekarta. © Stadsmättningsavdelningen, Helsingfors
045/2013

Helsingfors 2013 (elektronisk utgåva 2016)

Från *Gustavus Magnus* till *Ära, Dygd* och *Godt samvete*.
Förändringar inom det svenska fasta försvarets namnskick
vid mitten av 1700-talet

Av *Sophie Holm*

I många europeiska städer vittnar förfallna fästningsverk och spår av försvunna sådana om att staden en gång har varit befäst. Under medeltiden byggde man stadsmurar med torn och från och med 1500-talet vallar bestående av bastioner och mindre utanverk.¹ Under en lång tid fick fästningsverken namn, men på 1800-talet verkar denna praxis ha försvunnit till förmån för numrering (Westerbeek Dahl 1997 s. 73–74). I vissa städer är de här namnen fortfarande i bruk, trots att fästningsverken tjänat ut sitt syfte. I Lovisa finns till exempel två bastioner som bär namnen *Ungern* och *Rosen*. Många invånare i staden känner till bastionerna, utan att de vet någonting om namnens härkomst eller om bastionernas ursprungliga funktion. Sjöfästningen Sveaborg utanför Helsingfors är ett annat exempel med speciell karaktär. Fästningen, grundad 1748, övergick först 1973 från militärt till civilt styre och är idag en stadsdel i Helsingfors med ca 850 invånare (Ett hem på Sveaborg [www; hämtat 5.3.2012]). Sedan 1991 är Sveaborg upptaget på Unesco:s lista över världsarv i egenskap av ett unikt minnesmärke över militärarkitektur. Många Helsingfors- och specifikt Sveaborgsbor känner till namn som tenaljen *von Fersen*, som idag används som festlokal, och ravelinen *Godt Samvete*, där Sveaborgs sommarteater har sin scen, men liksom i Lovisa är få medvetna om namnens ursprung.

Bristen på kunskap om namnen på de här (forna) fästningarna gäller inte bara en bred allmänhet, utan också forskningslitteraturen om fästningarna i

¹ En bastion är en artilleribas som har formen av en reguljär eller irreguljär polygon. Tanken bakom bastionssystemet var att skapa korseld, där artillerielden från en bastion skyddar grannbastionens flank. Med tiden utvecklades systemet till att omfatta allt fler typer av fästningsverk: tenaljer, raveliner o.s.v. (för en beskrivning av bastionfästningens tidiga utveckling, se Arnold 2002 s. 49–60).

fråga. Sveaborg är visserligen som en följd av sin historiska särställning² och sin status idag inget utforskat område – i äldre litteratur omnämns fästningarnas bastionnamn men en djupare analys saknas (se t.ex. Nikula 2010 s. 118) med undantag för ett inslag om namnen i Knapas³ 1998 om inskriptionerna på Sveaborg. I Aho 1998 granskas Sveaborgs äldsta namn inte i sin 1700-talskontext, utan snarare ur ett nutida perspektiv som ortnamn med rötter i Finlands svenska historia. Dessutom har namnen på de fyra finska fästningar som byggdes samtidigt och under samma persons, Augustin Ehrensvärds, ledning aldrig jämförts: Sveaborg, befästningarna kring Helsingfors, gränsstaden Lovisa och den lilla sjöfästningen Svartholm. Augustin Ehrensvärd, ursprungligen artillerist och sedermera krigsmarskalk, innehade huvudansvaret för fästningsbyggnationen i Finland från dess start 1748 till 1771, ett år före sin död. (Se Nikula 2010 och Eklund 1997.)

Det är min avsikt att bidra till en bättre kännedom om namngivningen av fästningsverken vid ovan nämnda försvarsanläggningar. De forskningsresultat som presenteras här baserar sig på en avhandling pro gradu som godkändes vid Helsingfors universitet hösten 2010 (Litonius 2010). I denna artikel kommer jag att koncentrera mig på följande frågor: Hur förhåller sig namnbeståndet på de fyra undersökta anläggningarna till namn på fästningsverk vid andra äldre och samtida svenska fästningar? I vilken mån kan eventuella skillnader förklaras med hänvisning till ett förändrat politiskt klimat och nya idéströmningar på ett allmännare plan, ett nytt värdeklimat? Fokus ligger på den förra frågan för att de särdrag som den Ehrensvärdska namngivningen uppvisar ska framstå med all tydlighet. Jag har inspirerats till att se bastionnamnen som politiska indikatorer av Bjørn Westerbeek Dahls studie (1997) i danska bastionnamn, vilken handlar om namn som medvetet ändrades som en följd av en utvidgad kungamakt. I mina exempel föreligger inga dylika namnändringar, men däremot ett namnmönster som avviker från tidigare traditioner, vilket motiverar frågan om namnens politiska innebörd och om eventuella förändringar i fortifikationens namnskick i stort.

² Sveaborg, som bestod av sex befästa öar, var svenska kronans största byggnadsinvestering under 1700-talet (Klinge 1998 s. 10).

³ Jag är skyldig Rainer Knapas ett stort tack för alla kommentarer under arbetets gång.

En väldokumenterad namngivningsprocess

Namnbeståndet på de undersökta fästningarna syns på de relationsritningar som utfördes under hela byggprocessens gång.⁴ Relationsritningarna sändes vidare till generalguvernören i Finland, Gustaf Friedrich von Rosen, arvfursten Adolf Fredrik och till riksdagarna de år ständerna var samman kallade.⁵ Från de aktivaste byggfaserna finns flera ritningar bevarade för varje månad. Namnprocessen är därmed väl dokumenterad och namnens första belägg har kunnat anges med ett datum, inte enbart årtal.⁶ För att ytterligare belysa namngivningen har jag vid sidan om ritningar också använt mig av korrespondensen mellan Ehrensvärd och hans överordnade i hopp om att finna motiv till enskilda namn.⁷ Som referensmaterial fungerar fästningsplaner från övriga Sverige i brist på en heltäckande studie i namngivningen av fästningsverk.⁸

Beslutet att bygga fyra nya fästningar i Finland fattades under riksdagen 1746–1747. Bakgrunden låg i hattarnas ryska krig i början av decenniet och den nya gräns mellan Sverige och Ryssland som hade fastställts i fredsfördraget. Det svenska riket stod utan ett fungerande fast försvar i öst, medan forna svenska fästen som Fredrikshamn och Viborg nu låg på andra sidan gränsen. Därför valde man att befästa den lilla gränsorten Degerby (sedermera Lovisa), bygga en sjöfästning (Svartholm) utanför den nya gränsfästningen samt befästa Helsingfors och skapa en större förrådsfästning (Sveaborg) i skärgården utanför staden (Nikula 2010 s. 86). Dessutom såg man sig vid samma tidpunkt tvungen att stärka det fasta försvaret i söder vid

⁴ Samlingen *Utländska stads- och fästningsplaner, Finland* (Helsingfors, Lovisa, Svartholm, Sveaborg) (Krigsarkivet (KA), Stockholm, på mikrofilm i Finlands Riksarkiv (FRA), Helsingfors).

⁵ I vanliga fall ansvarade Kungl. Fortifikationen för alla befästningsarbeten i Sverige, men vad gäller de fästningar man beslöt att bygga eller rusta upp under riksdagen 1746–1747 (både de fästningar i Finland som presenteras här och ett motsvarande projekt i Skåne, vilket leddes av Ehrensvärds vän och kollega Hans Henrik von Liewen) kringgicks fortifikationskontoret. Ehrensvärd rapporterade därför direkt till generalguvernören, som hade tillsatts under samma riksdag med det uttryckliga syftet att förbättra Finlands försvar, och till arvfursten Adolf Fredrik (Nikula 2010 s. 91–93).

⁶ En fullständig förteckning över namnen på de undersökta fästningsverken finns i bilaga 1 i Litonius 2010.

⁷ Ehrensvärdska papper/Accessionen 1938, Bref till R.R. Rosen om festningsbyggnader Sveriges Riksarkiv (SRA), på mikrofilm (FR 518) i FRA; Sveaborgs fästningsarkiv, Ehrensvärd till H K H, KA, på mikrofilm (FR 393) i FRA; KM:s bref om festningsbyggnaden, Militaria 573a, FRA.

⁸ Samlingarna Sverige, stads- och fästningsplaner och Utländska stads- och fästningsplaner, Östersjöprovinserna (de baltiska staterna) i KA, samt samlingen Utländska stads- och fästningsplaner, Finland (original i KA) som mikrofilm i FRA.

gränsen mot Danmark (Nikula 2010 s. 105–106). En förutsättning för denna dubbelsatsning på rikets försvar var de franska subsidier som Sverige erhöll i och med den utrikespolitiska orientering som riksdagen 1746–1747 valde. Frankrikes stöd var å sin sida garanterat enbart så länge de franskvänliga hattarna hölls vid makten.

De facto byggdes Sveaborg (arbetet vid de övriga anläggningarna lades ner tidigare) i tre faser med avbrott under Pommerska kriget 1757–1762 och efter mössornas maktövertagande under riksdagen 1765–1766. Under kriget saknades resurser för att upprätthålla byggnationen, medan mössorna av politiska skäl inte satsade på fästningsprojekten. Efter att hattarna åter hade segrat under följande riksdag 1769, återvände Ehrensvärd till Sveaborg på våren 1770 för att återuppta arbetet, men avgick drygt ett år senare av hälso-skäl. (Se Nikula 2010 s. 190, 198–199, 233, 235.) Partistriderna är av betydelse inte bara för att de påverkade byggprocessen, utan också för att de betydde att fästningsarbetet hade sin givna och intresserade publik vid varje riksdag i Stockholm. Relationsritningarna passerade med andra ord inte obemärkt på sin väg till arkiven i huvudstaden. Förutom att byggprocessen påverkades av inrikes- och utrikespolitiska konjunkturer spelade de finansiella förutsättningarna en stor roll. Trots franska subsidier led projektet ständigt av pengabrist, och det arbete som ursprungligen skulle stå färdigt efter några år tog sist och slutligen flera decennier. Pengabristen ackompanjerades av både yttre orsaker som materialbrist och olägenheter i landskapet och inre orsaker som en stark prioritering av förråds- och huvudfästningen Sveaborg framför de övriga anläggningarna.

Om namngivningsprocessen jämförs med befästningsarbetet syns samma fokus på de delar av projektet som ansågs viktigast. Den nya gränsstaden Lovisa och dess sjöfästning Svartholm fick sina första namn först några år efter byggstart, närmare bestämt 1752, dvs. samma år som den då regerande Adolf Fredrik besökte staden, vilket knappast är en slump. I samband med kungens besök fick staden också sitt nya namn drottningen till ära. Sveaborgs fästningsverk hör däremot till de första som började namnges, redan 1749. Det allra första namnet bland de nya befästningarna i Finland utgjordes emellertid av *Ulrikasborg* för en blivande anläggning på Kasaberget söder om Helsingfors stadsbebyggelse.⁹

⁹ Ulrikasborg är idag namnet på en av Helsingfors södra stadsdelar. Anläggningen, som aldrig slutfördes, skulle ha omfattat sex bastioner. Dessutom skulle Helsingfors också befästas på andra håll, bl.a. på Broberget i norr, men denna ambitiösa plan övergavs tidigt

Namngivningen på Sveaborg inleddes inte enbart i ett tidigt skede utan skedde också i snabb takt. Namngivningstakten är förståelig med tanke på fästningens storlek och antalet fästningsverk. Ehrensvärd påpekade själv i samband med namnförslaget *Gustavssvärd* att "arbetet på Wargskärs [...]marne awancerat så långt att En d[...] wärk behöfwa namn till att uti [...] rapporter och Relationer undwika blandning och irring" (Ehrensvärd till von Rosen 17.7.1749, FR 518, FRA).¹⁰ Det var viktigt att ett fästningsverk kunde identifieras redan då det existerade på relationsritningar som ett projekterat arbete och särskilt då det hade utstakats i terrängen, inte först efter att murarbetet hade inletts. En jämförelse med Museiverkets förteckning över Sveaborgs byggnader (Kärki & Eerikäinen 1997) visar följaktligen att första belägget för enstaka namn i många fall föregår det år som anges som byggstart.

Förutom att Ehrensvärd yrkade på att få namnge fästningsverken på Sveaborg motiverade han också sin namngivning:

Gustavssvärd's verk har avancerat tillräckligt för att namnges. Till följd av den tillåtelse H. K. H. har gett mig, har jag namngivit våra nya bastioner efter de Herrar som har bidragit till arbetets framgång. Utanverken bär namn efter de officerare som med största möjliga flit arbetat med dem. Jag ber H. K. H. om tillåtelse att få fortsätta i samma anda. Deras flit utnyttjas på bästa sätt genom att odödliggöras så här.

(Brev till Adolf Fredrik 20.7.1749; FR 393, min (SH) översättning från franska)

Med de personer som hade bidragit till arbetets framgång avsåg Ehrensvärd, som vi kommer att få se, både personer inom den civila och inom den militära förvaltningen. Helt i enlighet med denna motivering består namnbeståndet på Sveaborg och på de tre övriga undersökta fästningarna nästan uteslutande av namn som syftade på samtida personer.

Ehrensvärd's namnval i korthet

Allt som allt namngavs 75 fästningsverk och större försvarsanläggningar under Ehrensvärd's tid som chef för fästningsarbetet i Finland. Namnens totala antal uppgår till 77, eftersom två namn byttes ut under arbetets gång.

(Cordes 2006). Namngivningen av Ulrikasborg i samband med att första stenen lades omnämns av Ehrensvärd i ett brev till arvfursten Adolf Fredrik 16.7.1748 (FR 393).

¹⁰ Mikrofilmen är svårläslig, eftersom brevboken inte har kunnat öppnas tillräckligt och ord och stavelser försvinner i uppslagets mitt, men innebörden är uppenbar (Wargskärs holmarne).

En del namn – t.ex. namnen på kaponjärerna *Gerdes* och *Törne* på Långörn, en av Sveaborgs öar – föll också ur bruk i samband med ändringar i fästningsverkens utformning, men alla namn har beaktats i lika hög grad i denna studie. Eftersom fästningsarbetet gradvis lades ner på en del håll skulle det vara vanskligt att dra en gräns för när ett namn kan anses ha fallit bort tillräckligt tidigt för att inte räknas. Av det totala antalet 77 är enbart sex stycken (7,8 %) namn som inte anknyter till en person, medan de övriga (71 namn eller 92,2 %) syftar på en samtida person i form av ett släktnamn och i vissa fall förnamn med eller utan släktnamn (eller möjligen patronymikon). Det sistnämnda gäller förutom verk namngivna efter kungafamiliens medlemmar tenaljen *Fabian Casimir Wrede* på Vargö (Sveaborg) och ravelinen *Olof Håkansson* i Lovisa. De sex namn som saknar anknytning till en person är *Kungsporten* och *Strandverket* på Gustavssvärd, bastionerna *Ära* och *Dygd* och ravelinen *Godt Samvete* på Vargö (Sveaborg) samt namnet *Sveaborg*.

Antalet personer som hedrades med ett namn vid någon av fästningarna är totalt 60, eftersom en del personer, främst kungligheter, hedrades med namn på flera fästningsverk och anläggningar. Kungahuset ärades genast från början i och med namnet *Ulrikasborg*. Bastionerna på *Ulrikasborg* kom att heta *Adolph*, *Ulrica*, *Gustaf*, *Carl*, *Rosen* och *Fredrich* efter arvfursten och hans familj. Exakt när namngivningen av bastionerna skedde är oklart (Cordes 2006 s. 41), men antagligen mellan åren 1748 och 1752. Till de första namnen hörde också det ovan nämnda *Gustavssvärd* som betecknade en sluten anläggning på Vargskär, en av Sveaborgs öar. Lovisas bastionsfront namngavs 1752–1753 på nästan samma sätt som *Ulrikasborgs* bastioner, med undantag för namnet *Rosen* som ersattes av *Sofia Albertina*, den nyfödda prinsessan till ära. Inslaget av namn som syftade på det svenska kungahuset var därmed starkt både i Helsingfors och i Lovisa, men nästan fullständigt frånvarande på Sveaborg och Svartholm. Det enda undantaget är nämnda *Gustavssvärd* på Sveaborg. Dessutom utgjorde kungligheter, sex till antalet, enbart en tiondel av personerna bakom namnen, om man bortser från de flerfaldiga hedersbetygelser de tillägnades.

Vid sidan om kungafamiljen hedrades i början främst personer med lokal anknytning: landshövdingar och officerare inom den lokala militärförvaltningen. Som exempel kan nämnas bastionerna *Carpelan* och *Zander*, båda belägna på Gustavssvärd. Översten Wilhelm Carpelan (1700–1788) var kommenderad till fästningsbygget vid Helsingfors med Österbottens rege-

mente 1748–1751. Dessutom verkade han som tjänsteförättande landshövding i Nylands och Tavastehus län 1748–1749 och några månader 1751, samt var ordförande för upphandlingsdeputationen för fästningsbygget i Helsingfors, en instans som skötte materialinköpen till byggnationen. Generallöjtnanten Daniel Johan Zander (1685–1762) var likaså involverad i fästningsbygget och ärades med Gustavssvärds flaggbastion.

Från början hedrades också officerare som hade tjänstgjort vid fästningsbygget i enlighet med Ehrensvärds ovan nämnda motivering till namnvalen. Svartholm är ett utmärkt exempel: sjöfästningens fyra bastioner (*Quickfeldt*, *Nordenschöldt*, *Schants*, *Röök*) namngavs efter var sin fortifikationsofficer som hade ansvarat för arbetet på ön.¹¹ På Gustavssvärd finns å sin sida ett utanverk med namnet *Kyhlenbeck* och en stentavla som upplyser besökaren om att officeren med samma namn ”med en oförtruten hand, i de värsta tider” hjälpte Ehrensvärd ”resa första sten på Sweaborg”. Löjtnanten Johan Gustaf Kyhlenbeck anlände till Sveaborg redan 1748 och dog kort innan han skulle lämna sin befattning 1753. Han hade bl.a. lett arbetet på Vargskär (sedermera Gustavssvärd) och förtjänade därmed sitt namn på samma sätt som Svartholms fortifikationsofficerare.

Relativt snabbt kom emellertid namnbeståndet att utvidgas till att också åsyfta personer med anknytning till det politiska livet i Stockholm och rikets högsta administration. Redan i början av hösten 1749 namngavs den första av Vargös bastioner efter riksrådet Nils Palmstierna (1696–1766). Därefter följde fler riksråd på Sveaborg och i sinom tid fästningsverk i Lovisa med hänvisning till riksdagarnas talmän. Namngivningen i Lovisa var konsekvent och omfattade alla fyra stånden, dvs. representanter för adeln, prästerståndet, borgarskapet och bondeståndet. Bastion *Ungern* fick sitt namn efter lantmarskalken (adelståndets talman) Mattias Alexander von Ungern-Sternberg (1689–1763) samt ravelinerna *Gyllenborg* och *Fersen* efter lantmarskalkarna Henning Adolf Gyllenborg (1713–1775) och Fredrik Axel von Fersen (1719–1794), ravelinen *Benzelius* efter prästeståndets talman Henric Benzelius (1689–1758), ravelinerna *Plomgren* och *Kierman* efter Stockholmsborgarna

¹¹ Löjtnant Eric Henric Qveckfelt (1720–1757), generalkvartermästarelöjtnant Anders J. Nordenberg adlad Nordenskiöld (1696–1763), volontären Christian Robert von Schantz (1722–1780) och kapten Carl Fredrik von Röök (1725–1793). Stavningen av namnen på bastionerna avviker från stavningen av namnen på de människor som namnen getts till minne av. När jag refererar till personerna bakom namnen har jag konsekvent använt de etablerade namnformer som finns i *Svenskt biografiskt lexikon* eller *Den introducerade svenska adelns ättartavlor* (utgivna av Gustaf Elgenstierna), medan bastionerna nämns i sin historiska form.

Thomas Plomgren (1702–1754) och Gustaf Kierman (1702–1766) och slutligen ravelinen *Olof Håkansson* efter bondeståndets talman Olof Håkansson (1695–1769).¹² I motsats till de talmän som uppmärksammades, representerade de hedrade riksråden bara utvalda medlemmar av rådet, eftersom en del riksråd utelämnades från Ehrensvärds namngivning. Till de utelämnade personerna hörde riksråd som räknades till de oppositionella mössorna, och som 1746–1747 hade utsatts för politiska förföljelser från hattarnas sida. Ehrensvärds val att låta bli att beakta en del av rådet i sin namngivning vittnar om att motiveringen ”som har bidragit till arbetets framgång” hade en politisk innebörd utöver den rent praktiska och handlade om att rikta ett tack till de hattar vid makten, vilka möjliggjort satsningen på det finska försvaret. Jag återkommer till namnens politiska dimension efter en jämförelse med namn på fästningsverk vid andra fästningar.

En jämförelse med namnbestånden på övriga svenska fästningar

För att kunna avgöra huruvida Ehrensvärds namnval var representativa eller unika i sitt slag måste de sättas i sin kontext. Min studie har först och främst varit en historievetenskaplig undersökning med fokus på personerna bakom namnen (deras sociala ställning, nätverk osv.) och de möjliga motiven bakom Ehrensvärds namngivningspolitik, inte namnen i sig. Som teoretiskt verktyg hämtat ur namnforskningen har jag tillämpat tanken om namnmönster, enligt vilken namngivningen styrs av medvetna eller omedvetna konventioner och regler och namn således bildas med redan existerande namn som förebild i ett mentalt namnförråd (Nyström 1996 s. 136).

Fortifikationskonsten kan med fördel ses som en avgränsad sfär, där vissa namnmönster frodas. Ehrensvärd var inte den första fortifikatören som stod inför uppgiften att namnge bastioner och mindre fästningsverk. Samtidigt bör betonas att kontexten inte enbart utgörs av namn på fästningsverk vid andra fästningar, utan av ett större militärt symbolbestånd. Knapas (1998 s. 38) har påpekat att symbolinslaget på en fästning kan ses som en del av en fredstida krigsteater, där bl.a. arkitekturen hade en viktig funktion. Förekomsten av en bredare kontext är särskilt viktig i fallet Sveaborg, som både var förrådsfästning för armén och en bas för flottan. Vid sidan av ett om-

¹² Nikander (1930 s. 26) konstaterar att ravelinerna kan kopplas till 1751–1752 års riksdag, men namnen *Fersen* och *Kierman* vittnar om att också påföljande riksdag 1755–1756 beaktades, eftersom personerna ifråga fungerade som lantmarskalk respektive talman först då.

fattande namnbestånd på själva fästningen var flottans fartygsnamn också en integrerad del av helheten för att inte tala om övrig symbolik.

Förutom att fortifikationen kan ses som en avgränsad militär sfär med särskilda symbolinslag utgör den samtidigt en transnationell och nationell sfär. Fastän försvaret skulle vara slutet och hemligt var tekniken och utbildningen internationell. Ehrensvärd hade liksom många andra officerare fått en del av sin militära utbildning utomlands. Han reste till flera europeiska städer under åren 1736–1738 för att fördjupa sin kunskap i artilleriets nyaste teknik (han var som redan nämnts ursprungligen artillerist). På samma sätt var Europas viktiga befästningar inte okända för utbildade fortifikationsofficerare, som hade studerat ritningar över både ideella och befintliga fästningar. Namnbeståndet på fästningar som var geografiskt avlägsna kan med andra ord mycket väl ha påverkat också svenska fortifikatörer.

Ur de fästningsplaner som här används som referensmaterial är det lätt att utläsa två huvudmönster för namn på fästningsverk i Sverige.¹³ För det första förekommer ett stort antal namn med hänvisning till Sveriges regentlängd eller det svenska kungahuset i allmänhet, t.ex. bastionerna *Gustavus Magnus*, *Gustavus Primus*, *Carolus IX*, *Carl Gustav*, *Carl Philip*, *Ericus Rex*, *Johannes Rex* och *Christina Regina* i Kalmar (K 012/318, KA). För det andra uppvisar många fästningar namn som representerar olika geografiska delar av det svenska riket såsom landskap och städer. Ett talande exempel är staden Fredrikshamn som fungerade som gränsfäste mot Ryssland under 1720- och 1730-talet tills gränsen försköts 1743. De bastioner som byggdes under denna korta tid fick namn efter städer i Sveriges östra rikshalva: *Tavastehus*, *Villmanstrand*, *Helsingfors*, *Åbo*, *Fredrikshamn* och *Nyslott* (U 001:054, FRA).

De här namnmönstren kan kopplas till fästningens defensiva funktion, eftersom namnen med sina anknytningar till kronan och riket markerade Sveriges gränser på ett symboliskt plan. I avlägsna områden, där de befästa orterna fungerade som den svenska kronans utposter, var det av största vikt att visa under vilket styre området låg. Städerna i Östersjöprovinserna är exempel på anläggningar som genom sitt namnbestånd symboliskt införlivades i det svenska riket.¹⁴ Båda dessa mönster hade således en högst

¹³ En förteckning över namn på fästningsverk vid övriga svenska fästningar finns i bilaga 3 i Litonius 2010.

¹⁴ De ovan beskrivna namnmönstren syntes i Dorpat, Reval och Riga.

nationell karaktär, trots att tanken i sig inte var specifikt svensk (jfr Westerbeek Dahl 1997 s. 73).

Vid sidan av ovan nämnda huvudmönster framträder ett par mönster som däremot kan klassas som internationella till sin karaktär i och med att de varken anknyter till kungahuset eller rikets gränser. På en rad fästningar förekommer namn som syftar på stjärntecken, himlakroppar och mytologiska figurer (i många fall överlappar de här namnen naturligtvis varandra) som bastionerna *Sol*, *Jupiter*, *Mercurius*, *Luna*, *Venus*, *Saturnus* och *Mars* samt de mindre verken *Morgonstjärna* och *Aftonstjärna* i Pernau (Pärnu) (406:39:5 daterad 1699, KA). På andra håll finns djurnamn med vissa paralleller till heraldiska figurer, t.ex. bastionerna *Örnen*, *Höken*, *Tranan* och *Svanen* samt de mindre verken *Näktergalen*, *Duvan* och *Svalan* i Arensburg (Kuressaare i dagens Estland) (406:28:2:16 daterad 1694). Utan närmare kännedom om förekomsten eller avsaknaden av dylika namn på övriga fästningar i Europa är det uppenbart att innebörden inte gick förlorad i en internationell kontext.¹⁵ Det samma gäller de latinska namnen *Victoria*, *Honor*, *Gloria*, *Fama*, *Triumph*, *Fortuna*, *Spes*, *Justitia* och *Pax* i Narva (406:31:11 daterad 1681, KA).

En del fästningsverk fick också namn med anknytning till sitt läge eller sin funktion (t.ex. *Badstugubastionen* i Göteborg) och så märks naturligtvis namn som inte kan placeras in i ett större mönster, men speglar försvarsverksamheten på fästningen. Fästningsverken *Stå bi*, *Håll an*, *Ge på*, *Titt ut*, *Lyss på*, *Mördaren*, *Hurtig*, *Grenadjären*, *Flink* och *Våghalsen* i Åsagärdet i Härslöv (K 011/305, KA) är udda exempel, men med en självklart militär klang.¹⁶ Slutligen är det av största vikt att framhäva den ringa förekomsten av personer utanför kungafamiljen vilka i detta referensmaterial har hedrats med ett namn på ett fästningsverk. Till de ytterst få fallen hör t.ex. redutterna *Friesenheim* och *Faber* i Villmanstrand, namngivna efter en landshövding och en överstelöjtnant, som hade lett befästningsarbetet på orten (Vuorinen m.fl. 1991 s. 45).

Ehrens värds namngivning var följaktligen inte fullständigt unik, men klart avvikande i jämförelse med äldre och samtida namnbestånd. I och med

¹⁵ Dessutom föreligger en intressant parallell till de kvartersnamn (och gruppnamngivningen av de samma) som fr.o.m. 1600-talet bildades i svenska städer (Wahlberg 1997 s. 190–191).

¹⁶ Här kan en parallell ses till namngivningen av artilleripjäser. På Hôtel des Invalides innergård i Paris står t.ex. klassiska franska kanoner med dekorativt ingjutna namn som uttrycker samma tanke om styrka och uthållighet som Åsagärdets redutter: *Le Combattant* (Kämpen), *L'invincible* (Den Oövervinnelige), *Le Solide* (Den Tålige) o.s.v.

att han begränsade bastionnamnen med syftning på kungahuset till fastlandet vid Helsingfors och Lovisa, men valde att hedra ämbetsmän och militärer på Sveaborg, den viktigaste fästningen, tog han avstånd från ett av de vanligaste namnmönstren på fästningsverk. I stället för att fortsätta en äldre tradition med hjälp av vanliga namnmönster tog han fasta på möjligheten att hedra enskilda personer i namngivningen. Det innovativa var inte tanken i sig, eftersom en del möjliga förebilder existerade, utan den omfattning i vilken detta skedde. Traditionen att ge geografiska namn tillämpade han över huvud taget inte på de fästningsverk han ansvarade för, men däremot inom den nygrundade skärgårdsflottan. De nya fartygstyperna inom skärgårdsflottan, som hade grundats på Ehrensvärds initiativ, fick namn efter landskap i Finland för att antyda var de skulle användas (Nikula 2010 s. 384).

Som kontrast till Ehrensvärds namngivning fungerar de namn som gavs under von Liewens ledning vid det parallella befästningsarbetet i Skåne. Utanför Landskrona upprättades ett citadell som fick namnet *Adolfs Fäste*, medan dess fästningsverk hette *Lovisa Ulrica*, *Adolf Fredrik*, *Sofia Magdalena*, *Fredrik Adolf*, *Carl* och *Gustav* (F 135/269 och F 135/279, KA). Ehrensvärds samtida kollega avvek inte från det invanda mönstret med kungliga namn, vilket antyder att namngivningen av fästningsverk i Finland också hade kunnat se helt annorlunda ut med en annan chef. Det nya i Ehrensvärds namngivning var ingen självklarhet, men låg ändå i tiden. Med risk för att förringa Ehrensvärds personliga roll frågar jag mig till slut på vilket sätt hans namngivningspolitik avspeglade samtiden.

Namnen som sin tids spegel – en förklaringsmodell

De mest framträdande namnmönster som har beskrivits här (namn som syftade på kungahuset och på riket) kan i de flesta exempel härledas till den period som i svensk historia kallas för stormaktstiden.¹⁷ Under 1600-talets sista decennier utvidgades Sveriges fasta försvar aktivt, vilket förklarar uppkomsten av många nya namn på fästningsverk. Samtidigt berättar de här namnen liksom senare namn något om sin tids val av symboler. Då Ehrensvärd tillträdde som chef för den finska fästningsbyggnationen vid mitten av 1700-talet hade den svenska kungamakten märkbart försvagats till förmån

¹⁷ Referensmaterialet, dvs. namnbestånden på övriga svenska fästningar, har inte analyserats med hänsyn till äldsta belägg, men de ritningar som används är i de flesta fall daterade till sent 1600-tal eller tidigt 1700-tal.

för ständerna och rådet. Ståndsriksdagen med sitt mäktiga riddarhus har gett upphov till reflektioner över Sverige som en aristokratisk republik (se Wolff 2008 s. 40–46) under den period (1718–1772) som traditionellt har kallats för frihetstiden.

Maktförskjutningen i rikets högsta styre kan ses som en förutsättning för Ehrensvärds möjlighet att frånga tidigare namngivningstraditioner med stark anknytning till kungahuset, men knappast som en direkt förklaring till de enskilda namnen. Förklaringarna bör i stället sökas i det politiska klimatet om namnen ska kunna ses som politiska indikatorer. Den svenska ståndsriksdagen hade ökat sin makt på bekostnad av kungen, men präglades å sin sida av inre stridigheter, som med tiden tog sig uttryck i tudelningen mellan hattar och mössor. Reflekterar Ehrensvärds namngivning det faktum att han aktivt ställde sig på hattarnas sida? De riksråd som hedrades med namn på fästningsverk i hans regi låter antyda att så var fallet. Namngivningen omfattade, som ovan nämnts, inte alla medlemmar av rådet, utan uteslöt några representanter för mössorna.¹⁸ Dessutom vittnar en inre hierarki med utvalda personer i hjärtat av Sveaborg om att Ehrensvärd ville lyfta fram vissa riksråd framför andra, närmare bestämt de riksråd som valdes i samband med hattarnas regeringskupp 1746. Namnen som syftar på riksråd är därmed ett vittnesmål om att namnbeståndet var avsett att spegla fästningsarbetets politiska bakgrund som ett projekt planerat och utfört av hattarna.

Förutom att en del av namnen direkt kan kopplas till den politiska kampen i Stockholm bör Ehrensvärds medvetna strävan efter att lyfta fram enskilda personer också förklaras. Som redan nämnts motiverade han sin namngivning av utanverk med att officerarnas flit då utnyttjades genom att odödliggöras. Tanken var att föreviga en persons välförtjänta ära, vilket reflekterade samtidens fokus på ära och dygd både i allmänhet och i synnerhet vad gäller adeln och dess självbild. Att hedra personer som förtjänade det var viktigt både i en samtida kontext och med tanke på eftervärldens dom.¹⁹ Om utvalda personer fick åtnjuta en offentlig hedersbetygelse kunde omgiv-

¹⁸ De uteslutna var riksråden Jacob Cronstedt (1668–1751), Anton Johan Wrangel (1679–1763), Samuel Åkerhielm (1684–1768) och Arvid Posse (1689–1754), vilka under riksdagen 1746–1747 åtalades för stämplingar mot tronföljden. Cronstedt, Posse och Wrangel fick visserligen behålla sina ämbeten, men Åkerhielm begärde avsked som en följd av rättegången (Malmström 1897 s. 355, 372–373).

¹⁹ Delblanc (1965) använder sig av begreppet "eftervärldsdoktrinen" för att beskriva vikten av postum ära i 1700-talets idévärld.

ningen sporras till att sträva efter samma ära och på så sätt gynnades hela samhället, inte enbart objektet för hedersbetygelsen. (Se Delblanc 1965 s. 64.)

Namnen *Åra, Dygd* och *Godt Samvete* på tre av Sveaborgs fästningsverk har beskrivits som Ehrensvärds svar på den politiska kritik han fick utstå för sitt arbete (Gardberg 1998 s. 53), men med tanke på att också resten av namnbeståndet vittnar om Ehrensvärds vilja att lyfta fram heder och ära, är det mycket möjligt att namnen hade funnits med också utan oppositionen mot fästningsarbetet. Heder och ära var enligt Wolff (2008 s. 83) centrala begrepp i 1700-talets svenska, politiska retorik. Det förra avsåg inre kvaliteter som ärlighet och integritet, medan det senare åsyftade yttre tecken på ett hedervärt beteende, en persons anseende. Det som Ehrensvärd gjorde vid fästningarna i Finland var att systematisera en viss typ av hedersbetygelser i form av namn på fästningsverk, vilket väl reflekterade tidsandan. Huruvida hans namngivningspraxis gav önskad utdelning är en annan fråga, men de bakomliggande motiven kan säkert till en del förklaras med samtidens värdegrund som utgångspunkt.²⁰

Sammanfattning

De namn på fästningsverk som gavs under Augustin Ehrensvärds tid som chef för fästningsarbetet i Finland skiljer sig tydligt från namnbestånd på både äldre och samtida svenska fästningar och innebar därmed ett nytt namnmönster inom det svenska rikets fasta försvar. Det nya var att en så stor del av namnen gavs samtida personer till ära och att de här personerna inte uteslutande tillhörde kungahuset. Även på äldre fästningar hade enskilda verk kunnat namnges efter personer som landshövdingar eller till och med en fortifikationsofficer, men de här möjliga förebilderna är mycket få till antalet. Det var således en udda tradition som i Ehrensvärds regi systematiserades till en medveten namngivningsstrategi. I bakgrunden fanns både politiska motiv, som handlade om att tacka för och försäkra sig om ett fortsatt politiskt stöd, och en vilja att i enlighet med tidens anda utnyttja människans äregirighet för samhällets bästa. Huruvida Ehrensvärds namngivningspolitik påverkade senare namnbestånd har inte utretts här, men den representerade redan i sig en förändring inom den svenska fortifikationens namnskick. Det

²⁰ Jfr Tandefelt (2008 s. 33) som i sin inledning frågar sig om det symboliska kan äga makt över det reella och konstaterar att det, åtminstone för avsändaren (i hennes fall under 1700-talet, och specifikt för Gustaf III), kunde vara så.

står också klart att ingen senare chef över något befästningsprojekt kunde utöva ett lika stort inflytande av den enkla orsaken att den byggnation Ehrensvärd ansvarade för står utan like i det fasta försvarets senare historia.

Litteratur och källor

- Aho, Auli, 1998: Om namnskicket på Sveaborg. I: Sveaborg. Samtiden och eftervärlden. Red. av Magdalena af Hällström & Minna Sarantola-Weiss. Helsingfors. (Bidrag till Sveaborgs historia 6.) S. 196–219.
- Arnold, Thomas, 2002: The renaissance at war. London. (Cassell History of Warfare.)
- Cordes, Outi, 2006: Ehrensvärd ja Helsingin mantereenpuolinen linnoittaminen. I: Viaporista Suomenlinnaksi. Red. av Liisa Eerikäinen m.fl. Helsingfors. S. 33–54.
- Delblanc, Sven, 1965: Ära och minne. Studier kring ett motivkomplex i 1700-talets litteratur. Stockholm.
- Eklund, Hans, 1997: Augustin Ehrensvärd. Målaren, upplysningsmannen, människo-
vännen, byggaren, sjömannen och flaggmannen. Stockholm. (Nationalmusei
årsbok 43.)
- Ett hem på Sveaborg. Sveaborgs webbplats: [http://sveaborg.fi/sv/fastning/
att_jobba_och_bo_pa_sveaborg/](http://sveaborg.fi/sv/fastning/att_jobba_och_bo_pa_sveaborg/) (5.3.2012).
- Gardberg, C. J., 1998: Sveaborg. Helsingfors.
- Klinge, Matti, 1998: Sveaborg – den fransk-turkiska bakgrunden. I: Sveaborg. Sam-
tiden och eftervärlden. Red. av Magdalena af Hällström & Minna Sarantola-Weiss.
Helsingfors. (Bidrag till Sveaborgs historia 6.) S. 10–23.
- Knapas, Rainer, 1998: Inskriptionerna på Sveaborg och 1700-talets idévärld. I:
Sveaborg. Samtiden och eftervärlden. Red. av Magdalena af Hällström & Minna
Sarantola-Weiss. Helsingfors. (Bidrag till Sveaborgs historia 6.) S. 38–63.
- Kärki, Pekka & Liisa Eerikäinen, 1997: Suomenlinnan rakennusten historia. Helsing-
fors. (Museoviraston rakennushistorian osaston julkaisuja 17.)
- Litonius, Sophie, 2010: Vänner, kolleger och gynnare. Namngivningen av de finska
fästningsverken under Augustin Ehrensvärds tid. Opublicerad avhandling pro
gradu. Institutionen för filosofi, historia, kultur- och konstforskning, Helsingfors
universitet. Tillgänglig via <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fe201111165825>.
- Malmström, Carl Gustaf, 1897: Sveriges politiska historia. Från konung Karl XII:s
död till statshvälfningen 1772. 3 delen (2:a uppl.). Stockholm.
- Nikander, Gabriel, 1930: Lovisa stads historia 1. 1745–1808. Lovisa.
- Nikula, Oscar, 2010: Augustin Ehrensvärd (2:a uppl., faksimil). Helsingfors. (Skrifter
utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 380.)
- Nyström, Staffan, 1996: Namnmönster, namnsystem, onomastikon – något om
namnförrådets art och struktur. I: Den ellefte nordiske navneforskerkongressen,

- Sundvollen 19.–23. juni 1994. Red. av Kristoffer Kruken. Uppsala. (NORNA-rapporter 60.) S. 133–148.
- Tandefelt, Henrika, 2008: *Konsten att härska. Gustaf III inför sina undersåtar. Helsingfors.* (Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 706.)
- Vuorinen Aimo m.fl. (red.), 1991: *Lappeenrannan vanha linnoitus. Itää ja länttä vastaan.* Villmanstrand.
- Wahlberg, Mats, 1997: Drottninggatan och Rotfruktsgatan, Pygmalion och Flugsvampen. Svenska gatu- och kvartersnamn som historisk och idéhistorisk spegel. I: *Byens navne. Stednavne i urbaniserede områder. Rapport fra NORNA:s 24. symposium i København 25.–27. april 1996.* Red. av Vibeke Dalberg & Bent Jørgensen. Uppsala. (NORNA-Rapporter 64.) S. 185–196.
- Westerbeek Dahl, Bjørn, 1997: Bastionsnavne som politiske indikatorer i 1600-tallets Danmark. I: *Byens navne. Stednavne i urbaniserede områder. Rapport fra NORNA:s 24. symposium i København 25.–27. april 1996.* Red. av Vibeke Dalberg & Bent Jørgensen. Uppsala. (NORNA-Rapporter 64.) S. 63–75.
- Wolff, Charlotta, 2008: *Noble conceptions of politics in eighteenth-century Sweden (ca 1740–1790).* Helsingfors. (Studia Fennica Historica 15.)

Källor

- Krigsarkivet, Stockholm (KA)
 Sverige, stads- och fästningsplaner (mikrokort)
 Utländska stads- och fästningsplaner, Östersjöprovinserna (digitala kopior)
- Riksarkivet, Helsingfors (FRA)
 KM:s bref om fästningsbyggnaden, Militaria 573a
 Mikrofilmade handlingar från Krigsarkivet, Stockholm
 Sveaborgs fästningsarkiv/Ehrensverd till H K H, FR 393
 Utländska stads- och fästningsplaner, Finland, U 001–003
 Mikrofilmade handlingar från Riksarkivet, Stockholm
 Ehrensvärdskas papper/Accessionen 1938
 Bref till R.R. Rosen om fästningsbyggnader, FR 518

Summary

SOPHIE HOLM:

From *Gustavus Magnus* to *Ära* (Honour), *Dygd* (Virtue) and *Godt samvete* (Good conscience) – changes in name practices in the Swedish standing defense in the mid-eighteenth century

My study concerns the names of fortifications, both bastions and outworks, at four fortresses or fortified cities in what in the eighteenth century was the eastern half of Sweden (present-day Finland): the fortified city of Helsinki, the sea fortress Sveaborg, the fortified city of Lovisa and the small sea fortress Svartholm. My period of study begins in 1748, with the construction of the first fortifications, and ends in 1771 with the resignation of Augustin Ehrensvärd, the artillerist (later promoted to field marshal) who was in charge of the project. During this period, 77 names were given to different fortifications on the sites. They differed clearly from similar names given to other Swedish fortifications of the period, which mainly referenced the monarch, the royal family and provinces and cities in the Swedish realm, as well as, to a lesser extent, celestial bodies, mythological figures and (heraldic) animals.

Most of the names in my study referred to persons living at the time, and only some of them were associated with the royal family. In fact, the majority of them were connected either to officers serving at the fortresses or to members of a local or national elite, such as governors and councillors. This was not completely unheard of, as fortifications had sometimes been named after governors and even officers already before Ehrensvärd's time, but examples of such naming practices are exceptional. Ehrensvärd's naming strategy was, in other words, based on a rare tradition that was made common only by his systematic use. His motives were partly political, in the sense that names referring to, for example, members of the council of the realm could either serve as recognition of or as a guarantee of their support. Nonetheless, he was also influenced by contemporary ideas, according to which the ambition of individuals could be used for the common good if the right persons were honoured. In this latter context, the names given by Ehrensvärd can be seen as marks of honour directed both at contemporary society and towards posterity.